

TA đang là ai giữa thời đại “AI”?

ISSN: 2734-9195 11:10 15/08/2025

Thay vì xem AI như mối đe dọa, cách tiếp cận dựa trên vô ngã mở ra khả năng coi AI như “đối duyên” - một điều kiện mới giúp con người nhận diện rõ hơn những bám chấp vi tế về bản ngã và chuyển hóa chúng.

Khung thông tin: Khái niệm Vô Ngã

* Nguyên ngữ: Anattā (Pāli), Anātman (Sanskrit)

* Nội dung: Không có thực thể “tôi” độc lập, mọi pháp do duyên sinh.

* Ứng dụng: Giúp giải tỏa chấp thủ, mở rộng khả năng thích ứng.

Tóm tắt

Sự phát triển nhanh chóng của trí tuệ nhân tạo (Artificial Intelligence - AI) đang làm thay đổi căn bản cách con người nhận thức về bản thân, đặc biệt khi các năng lực từng được xem là đặc hữu của con người như sáng tạo, phân tích và ra quyết định, nay có thể được tái tạo bởi hệ thống máy học và thuật toán.

Bài viết tiếp cận vấn đề từ góc nhìn giáo lý vô ngã (anattā) trong Phật học, dựa trên phân tích kinh điển Pāli và các luận giải Đại thừa. Theo giáo lý này, “cái tôi” không tồn tại như một thực thể độc lập, mà chỉ là sự hội tụ tạm thời của các yếu tố duyên sinh (paṭiccasamuppāda), luôn biến đổi theo nguyên lý vô thường (anicca).

Khi đối chiếu với bản chất của AI - vốn cũng được hình thành từ tập hợp dữ liệu, thuật toán và điều kiện vận hành - ta nhận thấy một sự tương đồng về cấu trúc duyên hợp.

Từ đó, tác giả lập luận rằng việc quán chiếu vô ngã giúp con người tránh sự đồng nhất bản thân với những vai trò, kiến thức hay kỹ năng mà AI có thể thay thế, đồng thời nuôi dưỡng khả năng thích ứng linh hoạt, giảm thiểu khổ đau tâm lý, và phát triển trí tuệ nội tâm. Trong bối cảnh kỷ nguyên số, giáo lý vô ngã không chỉ mang giá trị tâm linh mà còn đóng vai trò như một nền tảng nhận

thức và chiến lược nhân sinh giúp con người định vị bản thân giữa biến động công nghệ.

Hình minh họa tạo bởi AI

Mở đầu

Người phương Đông, từ thuở khởi nguyên văn minh, đã không tách mình ra khỏi vũ trụ để quan sát nó như một vật thể xa lạ. Trái lại, họ đặt bản thân vào chính dòng chảy vô tận ấy, để từ đó soi chiếu và tìm kiếm ý nghĩa tồn tại. Không nhìn trời bằng ống ngắm của nhà thiên văn, cũng không đo đất bằng thước dây của nhà khảo sát, họ hòa mình vào đất trời với một tâm hồn thấm đẫm chất liệu chân - thiện - mỹ. Tự do, trong cái nhìn ấy, không phải là phá bỏ mọi ràng buộc, mà là khả năng thông dong giữa muôn duyên biến đổi, như con thuyền thuận theo dòng nhưng vẫn vững tay lái giữa sóng gió.

Khi trí tuệ nhân tạo (AI) xuất hiện, ban đầu nó giống như một dụng cụ tinh xảo hỗ trợ công việc. Nhưng chỉ trong vài thập kỷ, AI đã mở rộng phạm vi đến mức thấm vào mọi góc ngách của đời sống: từ xưởng sáng tác nghệ thuật, phòng thí nghiệm dữ liệu, đến các hội đồng kinh tế và phòng khám y khoa.

Không dừng lại ở vai trò công cụ, AI bắt đầu tham gia vào những lĩnh vực từng được coi là biểu tượng của con người: sáng tạo, suy luận, và quyết định.

Trong bối cảnh đó, câu hỏi “Ta là ai?” không còn là lời độc thoại trầm mặc của nhà hiền triết nơi hiên chùa chiều thu, mà trở thành vấn đề sinh tử của mỗi cá nhân. Bởi khi biên giới giữa “trí tuệ” con người và “trí tuệ” máy móc mờ dần, con người phải quay về truy vấn tận cùng bản chất của nhận thức, cảm xúc và sự tồn tại.

Nếu Khổng tử và Lão tử từng khuyên “kính nhi viễn chi” với những vấn đề vượt ngoài thời gian và không gian - giữ lòng tôn kính mà không bàn sâu - thì Phật giáo, với đặc tính khai mở, đã trực diện bước vào, giải thích và giải cấu trúc những gì tưởng chừng siêu hình nhất: tâm.

Trong *Kinh Tương Ưng* (Saṃyutta Nikāya 22.59), Đức Phật dạy: “Sắc là vô ngã... thọ là vô ngã... tưởng là vô ngã... hành là vô ngã... thức là vô ngã”. Đây không chỉ là tuyên ngôn triết lý mà còn là phương pháp luận: cái “ta” vốn là tổ hợp các yếu tố vô thường, duyên sinh, không có tự tính.

Tâm dưới ánh sáng Phật học là dòng chảy vi tế của những hiện tượng sinh diệt, phức tạp hơn mọi tầng khí quyển mà thiên văn học có thể đo đạc, và tinh vi hơn mọi mô hình mà AI có thể lập trình. Nhận thức điều này không chỉ là khởi điểm của con đường giải thoát, mà còn là chìa khóa để con người định vị lại mình trong kỷ nguyên mà AI đang tái định nghĩa giá trị, chuẩn mực, và thậm chí cả khái niệm “trí tuệ” của nhân loại.

Khái niệm bản ngã và vô ngã trong Phật học

Từ buổi sơ nguyên, Phật giáo đã đặt trọng tâm vào việc phá bỏ ảo tưởng về một “cái tôi” bất biến. Khái niệm vô ngã (*anattā* trong Pāli, *anātman* trong Sanskrit) là một trong ba pháp ấn, cùng với vô thường (*anicca*) và khổ (*dukkha*) - dùng để xác định bản chất của mọi pháp hữu vi (Harvey, 1995). Trong Kinh tạng Pāli, đức Phật chỉ rõ con người được cấu thành bởi năm uẩn (*pañcakkhandha*):

1. **Sắc** (*rūpa*) - thân thể vật chất và các yếu tố vật lý.
2. **Thọ** (*vedanā*) - cảm giác, bao gồm cả lạc, khổ và trung tính.
3. **Tưởng** (*saññā*) - khả năng nhận biết và ghi nhớ hình ảnh, âm thanh, khái niệm.
4. **Hành** (*saṅkhāra*) - các tác ý, phản ứng tâm lý, và nghiệp lực.
5. **Thức** (*viññāṇa*) - ý thức, nhận thức về đối tượng.

Mỗi uẩn đều vô thường, biến đổi từng sát-na, và không thể tồn tại độc lập. Trong Kinh Vô Ngã Tướng (*Anattalakkhaṇa Sutta*, SN 22.59), đức Phật giảng: Nếu bất kỳ uẩn nào là “ngã” thì nó phải bất biến và đem lại sự kiểm soát tuyệt đối cho người sở hữu nó. Nhưng thực tế, mọi uẩn đều chịu tác động của điều kiện bên ngoài và bên trong, không uẩn nào nằm hoàn toàn trong tầm chi phối.

Để hình dung, đức Phật dùng những ẩn dụ đơn giản mà sâu sắc: cái “tôi” chẳng khác gì một dòng sông, ta gọi đó là một thực thể, nhưng thực chất nó chỉ là dòng chảy liên tục của nước, không giọt nào tồn tại mãi; hay như một ngọn lửa, chỉ hiện hữu khi hội đủ nhiên liệu, oxy và điều kiện thích hợp. Ngọn lửa tắt khi một nhân duyên mất đi - cũng như cái “tôi” biến đổi khi một uẩn thay đổi.

Phật giáo Đại thừa mở rộng tư tưởng này qua học thuyết tính không (*sūnyatā*) của Long Thọ (*Nāgārjuna*, *Mūlamadhyamakakārikā*). Mọi pháp đều không có tự tính (*svabhāva*), chỉ tồn tại trong mạng lưới tương quan tương duyên (*pratītyasamutpāda*). Cái “tôi” vì thế chỉ là một danh xưng quy ước (*prajñapti*) cho một tổ hợp hiện tượng luôn vận hành và biến đổi.

Nhận thức này, khi soi chiếu vào bối cảnh hiện đại, có sức mạnh phá tan ảo tưởng đồng nhất bản thân với nghề nghiệp, kỹ năng hay khối tri thức - những thứ vốn dễ dàng bị thay thế. Và đây chính là cầu nối tự nhiên để bước sang phần phân tích về AI.

Soi chiếu vào thời đại AI

Hình minh họa tạo bởi AI

Nếu ngũ uẩn trong con người là tổ hợp các yếu tố duyên sinh, thì AI cũng là một dạng hữu vi pháp, được kết thành từ dữ liệu, thuật toán, phần cứng, và môi trường vận hành. Cả hai: con người và AI đều chỉ tồn tại khi hội đủ điều kiện.

Không có dữ liệu, AI trở nên trống rỗng; không có thân, tâm và các duyên tương hỗ, con người cũng không thể hiện hữu.

Điểm khác biệt căn bản là, con người sở hữu khả năng **tự quán chiếu** và chuyển hóa nội tâm, một năng lực mà dù AI có thể mô phỏng hành vi, vẫn chưa thể đạt đến tầng sâu trải nghiệm trực tiếp (*direct experience*). Chính vì thế, AI không có “tự ngã” theo nghĩa Phật học, mà chỉ là một chuỗi phản ứng nhân-quả dựa trên dữ liệu huấn luyện.

Tuy nhiên, chính sự tương đồng về cấu trúc duyên sinh khiến AI trở thành tấm gương phản chiếu sắc nét cho ảo tưởng về bản ngã. Trong xã hội hiện đại, nhiều người đồng nhất giá trị bản thân với chức danh, vai trò xã hội, hoặc kho tri thức tích lũy – những điều AI đang ngày càng đảm nhiệm tốt hơn.

ChatGPT có thể viết một bài luận triết học trong vài phút, hay các mô hình sáng tạo hình ảnh có thể vẽ một bức tranh “theo phong cách” của danh họa chỉ trong tích tắc, câu hỏi **“Tôi là gì nếu không phải là khả năng làm ra những điều đó?”** trở nên nhúc nhối.

Dưới lăng kính Phật học, đây là lời nhắc nhở về tính vô thường (*anicca*): mọi năng lực, dù quý giá đến đâu, cũng không bất biến. Cái mà ta gọi là “tôi” không phải là tập hợp những kỹ năng tạm thời ấy, mà là dòng vận hành của tâm thức trong mối tương duyên với toàn thể pháp giới.

Kinh Kim Cang dạy: “*Ưng vô sở trụ nhi sinh kỳ tâm*” - đừng bám chấp vào bất cứ pháp nào, kể cả trí tuệ hay sáng tạo, bởi chúng cũng chỉ là hiện tượng duyên sinh.

Với góc nhìn này, AI không phải là “đối thủ” mà là “đối duyên” một điều kiện mới buộc ta phải soi sáng lại chính mình. Thay vì tìm kiếm sự khẳng định trong những lĩnh vực dễ bị thay thế, con người có thể quay về phát triển những phẩm chất khó sao chép: lòng từ bi, sự tỉnh thức, khả năng trực nhận và sáng tạo xuất phát từ chiều sâu trải nghiệm sống.

Đây không chỉ là một thái độ sống, mà còn là chiến lược thích ứng. Như Otto Scharmer đã chỉ ra trong Lý thuyết U, sự chuyển hóa cá nhân và tập thể bắt đầu từ khả năng “hiện diện” (*presence*), tức là sự chú tâm không bị ràng buộc vào quá khứ hay tương lai một năng lực mà AI, với bản chất mô phỏng và dự đoán, không thể thật sự đạt được. Ở đây, trí tuệ Phật giáo và công nghệ không loại trừ nhau; ngược lại, sự thấu hiểu vô ngã có thể là chìa khóa để định hình một mối quan hệ lành mạnh giữa con người và AI.

Ý nghĩa thực hành

Ngay từ buổi đầu, Phật học không chỉ dừng lại ở tầng tri thức mà luôn nhấn mạnh hành trì, tức là sự thực chứng và chuyển hóa trong đời sống hằng ngày.

Trong bối cảnh trí tuệ nhân tạo (AI) đang định hình lại cấu trúc kinh tế - xã hội, giáo lý vô ngã và duyên sinh có thể được xem như một khung tư duy ứng xử giúp con người thích nghi mà vẫn giữ được sự an nhiên nội tâm. Ba định hướng thực hành có thể rút ra gồm:

Buông chấp bản ngã nghề nghiệp

Ngày nay, khi các hệ thống AI có thể soạn báo cáo kinh tế, viết tiểu luận triết học hoặc sáng tác hội họa “theo phong cách” của bất kỳ danh họa nào chỉ trong vài giây, việc đồng nhất giá trị bản thân với kỹ năng hay chức danh trở nên bất bình hơn bao giờ hết.

Giáo lý vô ngã (*anattā*) trong Kinh Pháp Cú (Dhammapada, câu 279) khẳng định: “*Tất cả các pháp đều vô ngã; khi thấy được điều này bằng trí tuệ, người ấy thoát khỏi khổ đau*” Buông chấp ở đây không đồng nghĩa với bỏ mặc nghề nghiệp, mà là giải phóng bản thân khỏi sự lệ thuộc tâm lý vào những yếu tố vốn vô thường. Nhờ vậy, con người có thể tái định vị năng lực vào các lĩnh vực đòi hỏi trải nghiệm sống, khả năng kết nối cảm xúc và duy trì giá trị văn hóa, những phẩm chất mà AI khó lòng tái tạo.

Phát triển tính linh hoạt nội tâm

Tính linh hoạt (*mental pliancy*) không chỉ là kỹ năng thích ứng bề mặt, mà là khả năng buông bỏ bám chấp vào hình thức tồn tại cố định.

Điều này gần gũi với nguyên lý “tùy duyên bất biến” trong Thiền học: con người có thể biến đổi phương thức hoạt động để hòa hợp với điều kiện mới, đồng thời vẫn giữ nguyên giá trị cốt lõi. Trong bối cảnh AI, linh hoạt nội tâm đồng nghĩa với việc quan sát những biến đổi công nghệ mà không phản ứng vội vàng, để đưa ra quyết định hài hòa giữa lợi ích cá nhân, tập thể và môi trường sống.

Nuôi dưỡng trí tuệ và từ bi

Nếu AI vượt trội ở năng lực xử lý dữ liệu và suy luận logic, thì con người sở hữu lợi thế ở trí tuệ trực nghiệm (*prajñā*) và lòng từ bi (*karuṇā*). Hai phẩm chất này, theo Kinh Tăng Chi Bộ (Aṅguttara Nikāya 4.125), cần song hành như “hai cánh của một con chim”: trí tuệ mà thiếu từ bi dễ trở nên sắc lạnh, còn từ bi thiếu trí tuệ dễ rơi vào cảm tính mù quáng.

Trong thời đại AI, điều này có nghĩa là công nghệ cần được đặt dưới sự dẫn dắt của những nguyên tắc đạo đức và lòng trắc ẩn. Khi đó, AI có thể trở thành phương tiện thiện xảo (*upāya-kauśalya*) để giảm thiểu khổ đau, như hệ thống dịch thuật phá bỏ rào cản ngôn ngữ, hay phân tích dữ liệu khí hậu để ngăn

ngừa thảm họa môi trường thay vì là công cụ gia tăng cạnh tranh hoặc bất bình đẳng.

Tóm lại, ý nghĩa thực hành của giáo lý vô ngã trong kỷ nguyên AI nằm ở việc chuyển áp lực công nghệ thành cơ hội trưởng dưỡng tâm linh. AI không phải “đối thủ” mà là “đối duyên” - một tấm gương soi rõ những chấp thủ vi tế về bản ngã, đồng thời nhắc nhở chúng ta quay về với những giá trị mà không một thuật toán nào có thể sao chép: tỉnh thức, từ bi và trí tuệ sống động.

Kết luận

Sự trỗi dậy của trí tuệ nhân tạo đang làm lung lay nhiều định nghĩa truyền thống về trí tuệ, sáng tạo và giá trị con người. Trong bối cảnh ranh giới giữa “trí tuệ” của máy và người ngày càng mờ nhạt, câu hỏi “Ta là ai?” trở thành một nhu cầu nhận thức cấp thiết, không chỉ thuộc phạm trù triết học mà còn gắn liền với sự tồn tại và thích ứng của mỗi cá nhân.

Qua lăng kính Phật học, đặc biệt là giáo lý vô ngã (*anattā*) và tính không (*sūnyatā*), “cái tôi” không phải là một thực thể bất biến, mà là một hợp thể duyên sinh của ngũ uẩn, tồn tại và biến đổi tùy thuộc vào vô số điều kiện. Sự tương đồng về tính duyên sinh giữa con người và AI dù ở mức cấu trúc và điều kiện tồn tại cho thấy rằng việc đồng nhất bản thân với vai trò, tri thức hay kỹ năng là một ảo tưởng có thể dẫn đến khổ đau, nhất là khi những yếu tố này dễ dàng bị công nghệ thay.

Thay vì xem AI như mối đe dọa, cách tiếp cận dựa trên vô ngã mở ra khả năng coi AI như “đối duyên” - một điều kiện mới giúp con người nhận diện rõ hơn những bám chấp vi tế về bản ngã và chuyển hóa chúng. Ba định hướng thực hành đã được gợi ý - buông chấp bản ngã nghề nghiệp, phát triển tính linh hoạt nội tâm, và nuôi dưỡng trí tuệ cùng từ bi - không chỉ là lời khuyên đạo đức, mà còn là chiến lược sinh tồn và phát triển bền vững trong một thế giới đang tái cấu trúc bởi công nghệ.

Từ góc độ này, Phật học và công nghệ không loại trừ nhau; ngược lại, chúng có thể song hành để hình thành một nền văn minh vừa tiến bộ về trí tuệ, vừa trưởng thành về tâm linh. Điều này đòi hỏi mỗi cá nhân, tổ chức và xã hội không chỉ đầu tư vào năng lực kỹ thuật, mà còn vào năng lực **tỉnh thức** và **từ bi** - những giá trị cốt lõi bảo đảm cho trí tuệ nhân tạo thực sự phục vụ con người, chứ không thay thế con người.

Tác giả: **Thích Trung Hào**